

UOT 801-311

BİLƏSUVAR RAYONUNUN BƏZİ TOPONİMLƏRİ HAQQINDA**İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: nemetibayev@gmail.com**Açar sözlər: Biləsuvar, Bulqar, Suvar, Muğan, Cürəli*

Biləsuvar Muğan düzünün cənub-qərb və cənub hissəsini tutur. Ərazisi şimaldan İmişli rayonu, şimal-qərbdən Saatlı və Sabirabad rayonu, şərqdən Salyan və Neftçala rayonu, cənubdan Cəlilabad rayonu, qərbdən isə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Biləsuvar rayonunun ərazisi Kür-Araz ovalığının bir hissəsi olan Muğan düzünün cənub-qərb və cənub hissəsini tutur. Beynəlxalq gömrük keçid məntəqəsi rayon ərazisində yerləşir. Rayonun ərazisi 1360 kv. kilometrdir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Biləsuvar rayonunun ərazisində 1 memarlıq, 12 arxeoloji-tarixi və memarlıq abidələri var. Bunlar keçmiş Biləsuvar yaşayış məntəqəsi ərazisində “Şəhriyar qalası” memarlıq abidəsindən, həmçinin Bəydilli kəndi ərazisində tunc dövrünə aid 7 Kurqan təpəsi, Təzəkənd kəndi ərazisində tunc dövrünə aid 2 Kurqan (Qoşatəpə), dəmir dövrünə aid “Torpağay təpə”, Dərvişli kəndi ərazisində dəmir dövrünə aid “Seyid altı təpə” kurqanı, Yuxarı Ağalı kəndi ərazisində “Ceyran təpə” kurqanı, Əmənəkənd kəndi ərazisində tunc dövrünə aid “Şəhriyar təpə” kurqanı, Şəhriyar kəndində orta əsrlərə aid Ağdam qalası, yenə həmin ərazidə orta əsrlərin əvvəllərinə aid “Çöl Ağdam şəhərciyi” və “İçəri Ağdam yaşayış ərazisində” arxeoloji abidələrindən ibarətdir [8].

Biləsuvar oykoniminin mərkəzi Biləsuvar şəhəri Muğan düzündə yerləşir. İlk dəfə XIII əsrə aid mənbələrdə adı çəkilir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (531-579) Kür-Araz ovalığına 10 min suvar yerləşdirmişdi. Suvar//savar//sabar tayfalarının türk xalqlarından olması barədə bir çox tədqiqatçıların fikirləri vardır. Bu məlumat toponimin ikinci komponentinin etnonim mənşəli olmasını təsdiqləyir. Bilə komponenti toponimiyada “çöl”, “səhra”, “düzən” mənalarında da işlənir. Bu baxımdan, Biləsuvar toponimi etnotoponim olub, “Suvar düzü”, “suvarların yaşadığı düzənlik, yer” deməkdir [6,186]. Yaşayış məntəqəsi 1938-ci ildə rus şairi A.S.Puşkinin şərəfinə Puşkin adlandırılmışdı. 1992-ci ildə ərazinin qədim adı – Biləsuvar özünə qaytarılmışdır. Biləsuvar mürəkkəb etnotoponimdir. Qəbilə və tayfa adları əsasında sintaktik yolla əmələ gələn Biləsuvar toponiminin yaranmasında dilimizin ən qədim derivatoloji hadisəsi özünü göstərmişdir. Azərbaycan toponimlərinin kiçik bir hissəsini hibrid coğrafi adlar təşkil edir. İki müxtəlif dilə məxsus sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn coğrafi adlara hibrid toponimlər deyilir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz leksik vahid də hibrid toponimdir.

Biləsuvar rayonu və ona yaxın olan ərazilərdə türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarının adlarının – etnonimlərin, toponim və hidronimlərdə izləri qalmış və torpağın yaddaşına çevrilmişdir. Bunlardan bir neçəsinə diqqət edək:

Bolqar//Bulqar çay. Yardımlı, Cəllabad və Biləsuvar rayonlarının ərazisindən axan bu çayın uzunluğu 168 kilometrdir. Çay mənbəyini Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Qaraçadağın şimal yamaqlarında bulaqlardan alaraq Biləsuvar rayonundakı Mahmudçala gölünə tökülür. Orta axını İranla sərhəd xəttini təşkil edir və yay aylarında quruyur. Onun üzərində 1965-ci ildə Bolqarçay su anbarı yaradılmışdır.

Çayın adı erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda məşhurlaşmış Bolqar türklərinin adı ilə bağlıdır. Movses Xorenasi (V əsr) “Tarix” salnaməsində e.ə II əsrdə Cənubi Qafqazda Bolqar

tayfalarının yaşadığını göstərir [4.317]. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğat-it-türk” əsərindəki xəritədə də Xəzər dənizinin şimal-qərbində Bulqar ölkəsinin olduğunu qeyd edir.

Ana kitabımız sayılan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının VIII boyunda Bulqar etnonim kimi xatırlanır: “Ötəki Qara tağın bir yanında altıbaşı bolqar bir ər gördüm” [7, 95]. Bu fikir bolqarlarla oğuzların birliyini əks etdirir. Bu etnosun protooğuz soyundan olduğu məlum olur. Azərbaycana gəlmiş səyyahlar: Adam Oleari (XVIII əsr) çayın adını “Balxar”, Con Bel isə Bulqar kimi qeydə almışlar. 1937-ci ilin repressiyasına məruz qalmış Azərbaycan coğrafiyaçısı Məhəmməd Hüseyin Baharlı keçmiş Cavad qəzasında Bulqarkənd, Lənkəran qəzasında Bulqar – Göytəpə və Bulqarlı adlı yaşayış məntəqələrinin olduğunu qeyd edir. O, həmin oykonimlərin və Bulqar çay hidroniminin kökündə türkmənşəli bolqar//bulqar etnoniminin dayandığını qeyd edir [4. 84]. Təbriz yaxınlığında Bulqarlı və Bulqar Mağara kəndləri bu gün də vardır. Bulqar etnoniminin yayıldığı areallar çox genişdir. Qərbi Azərbaycan, Türkiyə, Krım, Türkmənistan və Volqaboyunda da Bulqar etnotoponimləri mövcuddur.

Mənbələrdə göstərilir ki, eramızın ilk əsrlərində Şimali Qafqaz çöllərində yaşamış bolqarların bir hissəsi hunların təzyiqi altında Dağıstana çəkilməklər. Dağıstanda indiki Bolqar adlı kəndin mənşəyi də həmin bolqarlarla əlaqədardır. Şimali Qafqazda – Kabardin-Balqar Respublikasında yaşayan çoxsaylı bolqarları da həmin tayfanın sələfləri hesab etmək olar. Həmçinin son tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycanda bolqar tayfalarının (Çaxar, Kuvlar, Kul) adlarını əks etdirən başqa etnonimlər də vardır [3.161]. Bolqarların adı tarixi mənbələrdə başqa bir türkdilli tayfa – suvarlarla yanaşı çəkilir. Bu regionda Biləsuvar adlı toponimin olması məhz bu zonada bolqarların və suvarların eyni vaxtda məskunlaşdığını göstərir. Bu bölgədə tarixi türk kurqanlarının olması da həmin etnosların izləridir.

Bulqar etnoniminin fonetik, həm də morfoloji quruluşu bir çox türk etnoslarının adları ilə eyni morfoloji qəlibdədir. Məsələn: bolqar, kanqar//kəngər, tatar, salar, suvar, dondar, qacar və.s. Burada **-ar** “kişi”, “insan” mənasındadır. Türkoloji araşdırmalarda bulqar// bolqar etnoniminin bulqamaq (qarışmaq, birləşmək) felindən yarandığı qeyd edilir. Daha sonra bu tayfa birliyi adının bir neçə tayfa ittifaqının qarışması, birləşməsi nəticəsində yarandığı göstərilir. Həm Biləsuvar, həm də Bolqar paleotoponimdir.

Cürəli. XIX əsrə aid mənbələrdə rayonun ərazisində Cürəli adlı yalnız bir kənd qeyd olunmuşdur. Sonralar həmin kənd böyüyərək Yuxarı Cürəli və Aşağı Cürəli adlı iki kəndə ayrılmışdır. Oykonimin birinci komponenti coğrafi mövqeyi, ikinci komponenti isə cürəli tayfasının adını əks etdirən etnotoponimdir. Toponimin kökündəki cürə ozan – aşıq sənətində məlum olan sazın ilkin formasının adı olmuşdur. İkitelli musiqi aləti olan bu saz barədə mənbələrdə xeyli məlumat var. Bu etnotoponim peşə ilə bağlıdır. Ehtimal ki, cürəli ilk vaxtlar ləqəb kimi işlənmiş, sonra tayfa adına, daha sonra toponimə çevrilmişdir. Azərbaycan toponimiyasında bu sistemə aid yüzlərlə misal çəkmək olar.

Bəydili. Biləsuvar rayonunda kənd adıdır – etnooykonimdir. Adın mənşəyi oğuz-səlcuqların bəydili tayfasındandır. I Şah Abbas zamanında bəydillilərin bir qismi Şiraza və Girmana köçürülmüşlər. Onlar həmin şəhərlərin ətrafında indi də yaşayırlar. Bəydillilər maldarlıq, qoyunçuluq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Salyan rayonunda və Yevlax rayonlarında da Bəydili kəndləri vardır. Bu kəndlərdə də Bəydillilərin sələfləri yaşamaqdadırlar. Mənbələrdə bəydillilərin adı Şahsevən, 32-lər tayfaları ilə birlikdə çəkilir.

Bəydili, Bayat, Bayandur, Bayan etnotoponimlərinin kökündə bəy apelyativi dayanır. Bəydili etnotoponimindəki – **li** şəkilçisi aidlik və mənsubluq ifadə edir.

Muğan. Biləsuvar rayonunda kənd və Cənubi Azərbaycana tərəf uzanan ərazinin adıdır. Ona görə də yaşayış məntəqəsi Muğan düzünün adını daşıyır.

Ağcabədi, Ağdam, Ağstafa, Bərdə, Kürdəmir, Qubadlı, Şamaxı, Zaqatala, Zəngilan, Sabirabad, Şərur rayonlarında, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Qərbi Azərbaycan və Borçalıda Muğan derivatlı kənd adları – oykonimlər geniş yayılmışdır. Bu toponimin arealı genişdir

[2, 52-53]: Muğan, Muğancıq, Muğanlı, Muğanlar və sair oykonimlər etnonim mənşəlidir, çünki Qacaran, Zəngəran, Avaran etnotoponimləri də həmin model arasında **-an** şəkilçisi ilə formalaşmışdır. Burada **-an, -lar, -lər** şəkilçisi kimi kəmiyyət ifadə edir. Məsələn: Zərgərlər, Qacarlar, Avarlar və.s

Ərəb coğrafiyaşunaslarının və səyyahlarının əsərlərində Muğan düzü haqqında yox, Muğan şəhəri haqqında danışılır və bu şəhər haqqında deyilənlər indi Muğan zonasının mərkəzini təşkil edir. Təxminən 900-1000-ci illər arasında yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaşunas səyyahı Əl-Müqəddəsi özünün “Əhsən-ət-təsim fi mərifət əl-əqalim” (İqlimlərin öyrənilməsinin ən yaxşı bölgüsü) əsərinin “Ər-Rihab iqlimi” bölümündə belə yazmışdır:

“Muğan – iki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir; həmçinin şəhər meydanında da bağlar vardır. O da Təbriz kimi başdan-başa bağıdır. Bu şəhərlər islam ölkələrində ər-Rihab üçün fəxrdir. Bunlar Ərdəbil və Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 günlük yol var. Muğan şəhəri gözəldir, kənarları əkilib becərilmişdir; buradan 2 çay axır, adamlarının sifəti ləl və mərəcan kimidir. Onlar çox səxavətli və hörmətçildir”.

Həmin əsərdə müəllifin digər Muğan haqqında da qeydləri var: “Sərhəd kənarındadır. Burada əvvəllər əhali çox idi. İndi isə əhalisi azalmışdır. Bu şəhər yol üstündədir” [1,52].

XII əsr ərəb coğrafiyaşunas-səyyah alimi Əbu Həmid əl-Əndəlusi Əl-Qərnati (1080-1170) də indiki Muğan düzü haqqında məlumat vermişdir [1,51-52]. Bir çox toponimistlər Muğan adını atəşpərəstliklə bağlayaraq mug (kahin) mənasında izah edirlər [1, 52]

Xırmandalı. Biləsuvar rayonunda, Muğan düzənliyində kənd adıdır. Yaşayış məntəqəsinin adı türkdilli xırmandalı tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə harmandalu//xarmandalu//xərbəndəlu kimi qeydə alınan xırmandalıların adı bayat tayfasının tərkibində çəkilir və Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynadıqları göstərilir. Bu tayfanın adına Cənubi Azərbaycan və İraq toponimiyasında da rast gəlmək mümkündür. Qubalı Fətəli xan dövründə (1758-1789) xırmandalıların bir hissəsi Cənubİ Azərbaycanın Ərdəbil əyalətindən köçüb Quba xanlığının Müşkür və Şabran mahallarına gəlmişlər. Göründüyü kimi, Xırmandalı (xırmanın dalı) ilk vaxtlar mikrotoponim – məhəllə adı kimi hər hansı bir yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Daha sonra həmin məhəllədə yaşayanlara Xırmandalılar demişlər. Nəhayət, tayfanın miqrasiyası ilə əlaqədar olaraq, tayfa adına çevrilən etnonim oykonimdə əks olunmuşdur. Xırman derivatlı oykonimlər bir çox yerlərdə vardır. Belə ki, Xırmandalı Masallı rayonunda kənd adı, Qarabağ dağ silsiləsində - Füzuli rayonunda hündürlüyü 1813 metr olan dağ adı kimi qeydə alınmışdır. Xırman derivatlı oykonimlər Laçın və Xocavənd rayonlarında da vardır [2, 247].

XIX əsrin 30-cu illərindən çar Rusiyası ucqarlarda ruslaşdırmaq siyasəti apararaq Şamaxı, Bakı, İrəvan, Tiflis, Gəncə quberniyalarına Rusiyanın Saratov, Voronej, Tambov, Yenisey, Bessarabiya quberniyalarından köçürülən rusları yerləşdirməklə rus kəndləri yaratdı. XX əsrin əvvəllərində rus kəndlərinin sayı 134 olmuşdur. Həmin ərəfədə Muğan düzündə də rusları yerləşdirmişlər. Biləsuvardakı keçmiş Novotrotskoye, Kulubinika, Arxangelovka, Novomixayılovka, Konstantinovka, Tatyanoovka və sair rus koloniyalarının adlarını daşıyırdılar. Həmin kənd adlarının əvvəlki adları indi bərpa olunmuşdur.

Elmi yeniliy: Məqalə Biləsuvar rayonunun toponimlərini öyrənmək baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur, etnotoponimlərin zaman keçdikcə dəyişdiyi, inkişaf etdiyi özünü göstərir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Praktiki baxımdan Biləsuvar rayonunun toponimlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti vardır. Məqalədəki toponimlərdən onomastikaya aid dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin və lüğətlərin hazırlanmasında faydalanmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov.A.A Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Ərazi bölgüsü. Bakı: 1979, 317 s.
3. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II konfransın materialları. Bakı: 1983, 304 s.
4. Bayramov A.Ə. Kitabı Dədə Qorqud toponimləri və Qafqaz arealı. Bakı: Nurlan , 2007, 407 s.
5. Baharlı M.N. Azərbaycan: Coğrafi təbiət etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azər nəşr, 1993, 204 s.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU, 1990, 308 s.
7. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1983, 265 s.
8. İnternet resursu. www.files.preslib.az

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМАХ БИЛЯСУВАРСКОГО РАЙОНА

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: *Билясувар, Булгар, Сувар, Мугань, Джурели*

В статье исследуется ряд топонимов Билясуварского района. Дается обширная информация и объяснение значений этнонимов Булгар и Сувар, и также топонимов деревень Джурели, Бейдили, Мугань, Хырмандалы.

SUMMARY

ABOUT SOME TOPONYMES OF BILASUVAR REGION

Ibayev N.A.

Key words: *Bilasovar, Bulgar, Suvar, Mughan, Jurali*

Some toponymes were studied in this article. Detailed information about Bulgar, Suvar ethonimes and Jurali, Baydilli, Mughan, Khirmandali toponymes is given in the article and their meanings are explained.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	11.05.2016
	Son variant	27.09.2016